

УДК 316.334.56

МІСТО ТА МІСЬКИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ: РАДЯНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЯК ВТІЛЕННЯ ВЕБЕРІВСЬКОГО ПІДХОДУ ДО АНАЛІЗУ МІСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Мусієздов Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Статтю присвячено розгляду радянського досвіду інтерпретації міста та міського способу життя з точки зору концептуалізації міської ідентичності. Висхідним пунктом аналізу є виокремлення в соціологічній класиці веберівського та зімелівського підходів до розгляду міста та міської ідентичності. Веберівський підхід наголошує на існуванні міської спільноти як обов'язкового атрибуту міста; зімелівський – стверджує неможливість існування однієї спільноти в місті. Продемонстровано, що західна соціологія сприйняла зімелівську інтерпретацію, тоді як радянська – веберівську. Здійснений аналіз дав змогу виокремити два типи міської ідентичності: «раціонально-активістський» (пов'язаний з ідентифікацією себе як городянина на основі необхідності відстоювання специфічно територіальних інтересів) та «культурний» (пов'язаний з усвідомленням городянами власної спільноти на основі «міської культури» як цінності, що поділяється).

Ключові слова: місто, міський спосіб життя, міська спільнота, міська ідентичність, веберівський та зімелівський підходи, радянська соціологія.

Статья посвящена рассмотрению советского опыта интерпретации города и городского образа жизни с точки зрения концептуализации городской идентичности. Исходным пунктом анализа является выделение в социологической классике веберовского и зиммелевского подходов к рассмотрению города и городской идентичности. Веберовский подход подчеркивает существование городского сообщества как обязательного атрибута города, зиммелевский – утверждает невозможность существования одного сообщества в городе. Показано, что западная социология восприняла зиммелевскую интерпретацию, тогда как советская – веберовскую. Проведенный анализ позволил выделить два типа городской идентичности: «рационально-активистский», связанный с идентификацией себя как горожанина на основе необходимости отстаивания специфически территориальных интересов, и «культурный», связанный с осознанием горожанами своей общности на основе «городской культуры» как разделяемой ценности.

Ключевые слова: город, городской образ жизни, городское сообщество, городская идентичность, веберовский и зиммелевский подходы, советская социология.

The article deals with the Soviet experience of interpretation of the city and urban lifestyle from the point of view of conceptualization of urban identity. The starting point of the analysis is the distinction between Weber's and Zimmel's approaches to vision of the city and urban identity in sociological classics. Weber's approach emphasizes the existence of the urban community as a necessary attribute of the city; Zimmel's one – states the impossibility of a community in the city. The article demonstrates that Western sociology generally accepted Zimmel's interpretation, while Soviet science – Weber's one. The analysis made it possible to distinguish two types of urban identity: «rational-activist» one, associated with the identification of himself as a citizen on the basis of the need to defend specific local interests, and «cultural» one, associated with awareness of citizens of their own community-based «urban culture» as a shared value.

Keywords: city, urban lifestyle, urban community, urban identity, Weber's and Zimmel's approaches, Soviet sociology.

Інтерпретація сутності міської ідентичності та механізмів її існування та відтворення вимагає звернення до досвіду різних шкіл, напрямків, етапів розвитку соціології та суміжних дисциплін тощо. Одним з таких етапів є радянська соціологія, яка вимальовувала досить чітку й логічну, але, з іншого боку, не позбавлену суттєвих вад візію міста та міського життя. Цікаво, що попри те, що її бачення, яке цілком відповідає комуністичній ідеї про формування нової людини й суспільства в нових (суспільних взагалі та міських, зокрема) умовах, мало б бути переглянуто у пострадянські часи, воно, навпаки, виявилось чи не

основним у сучасній соціології міста та урбаністичних студіях. Водночас акценти західної соціології міста зазвичай не набувають великої популярності серед дослідників. Метою статті є аналіз досвіду радянської соціології з точки зору концептуалізації міської ідентичності, що видається актуальним з огляду на окреслену теоретичну ситуацію.

Аналіз соціологічної класики дає змогу виокремити два теоретико-методологічні підходи до розгляду міста та міської ідентичності: веберівський та зіммелівський [1]. Так, для М. Вебера ключовою характеристикою міста є наявність міської громади – специфічної міської спільноти, відмінної від інших можливих визначень (підданства, професійної або станової приналежності тощо). Без цієї ознаки міста не мають власної специфіки і виявляються всього лише поселеннями, які виконують певні економічні, політичні, військові тощо функції. Тобто місто виступає для М. Вебера союзом городян, які знаходяться в однаковому правовому становищі і складають суспільну організацію офіційного характеру, забезпечену особливими органами (те, що називається зараз «місцевим самоврядуванням»). В основі існування такого союзу лежить те, що названо М. Вебером «характером корпоративності» (*Verbandscharakter*), що може бути інтерпретовано як розуміння городянами єдності міської спільноти, яка виникає зі спільних умов існування, тобто, по суті, – міська ідентичність [2].

Для Г. Зіммеля місто являє собою певну форму соціальних зв'язків, яка характеризується високою інтенсивністю взаємодій, інформаційних потоків та інших стимулів, які впливають на людину. Перевантаженість цими стимулами призводить до підвищення «порогу чутливості» городянина, що проявляється в замкнутості, відособленості, «бездушній байдужості». З іншого боку, раціональність і знеособленість сучасного суспільства викликають прагнення до індивідуалізації, для чого місто внаслідок меншого рівня соціального контролю надає найкращі умови [3]. Все це свідчить на користь сумнівів у можливості стверджувати наявність міської спільноти, яка розуміється як певна єдність, яка може виступати об'єктом ідентифікації. Іншими словами, якщо, згідно з М. Вебером, місто створює міську спільноту і тільки в цьому випадку може називатися містом, то за Г. Зіммелем місто продукує індивідуаліста, вільного від групових вимог і визначень, але ніяк не спільноту.

Як відомо, в соціології міста отримала поширення зіммелівська інтерпретація міста, про що свідчить діяльність Чиказької соціологічної школи. Так, Р. Парк писав: «У місті, де звичай витіснений громадською думкою і позитивним законом, людина змушена жити радше своїм розумом, ніж інстинктом або підкоряючись традиції. В результаті з'явилася особа індивідуальна – індивід – мисляча й діюча. Селянин, який приїжджає в місто, щоб працювати й жити там, безсумнівно, звільняється від контролю звичаїв своїх предків, але разом з тим його більше не підтримує колективна мудрість сільської спільноти. Він тепер сам по собі. Випадок з селянином є типовим. Кожна людина в місті тією чи іншою мірою – сама по собі» [4, с. 12].

Відповідно, місто «за визначенням» виявляється різноманітним за складом жителів, «сутнісний» індивідуалізм яких перешкоджає тому, щоб міська спільнота могла розглядатися як певна єдність. Місто можна і потрібно розглядати як осередок різних спільнот, які ведуть одна з одною боротьбу за виживання, за власну «нішу» в міському середовищі й міському житті тощо. Підсумовуючи напрацювання своїх колег з Чиказької школи, Луїс Вірт писав: «Відсутність спільної традиції і спільного досвіду роблять неможливою і спільну ідентичність» (цит. за: [5, р. 56]).

Радянська соціологія (через власні причини) продовжувала поділяти веберівський погляд на місто як на механізм подолання різноманітності локальних культур, які зустрічаються в міському просторі¹.

Порівняно з аналогічними західними процесами, урбанізація в СРСР мала яскраво виражену специфіку. Як пише О. Чернова, «система розселення, яка формувалася в умовах СРСР, не була наслідком комфортного облаштування життя, а втілювала лише раціональну (з точки зору промисловості) організацію виробничої діяльності, розробку багатих (щодо простоти видобутку) місць залягання корисних копалин, надійне (з точки зору обороноздатності, через недоступність для авіації ймовірного противника) і вигідне (з точки зору мінімізації витрат) розміщення зон військово-промислового виробництва – на рівних майданчиках і з наявністю проточної води тощо. При подібному підході населення – його інтереси та вподобання, його культурний рівень і уклад життя, його традиції та обряди,

¹ Як зазначає О. Лейбович, це було викликано низкою причин, серед яких: небажання давати підстави для зближення з політекономією дисципліни, яка недавно відстояла власну самостійність у боротьбі з теоретиками історичного матеріалізму; визнання подібності міських умов життя у СРСР і на Заході, а відповідно, і збереження міської тематики на периферії ідеологічного протистояння; питання, актуалізовані новим підходом – державна і муніципальна інвестиційна політика, співвідношення інтересів приватних корпорацій і територіальних спільнот, баланс політичних впливів регіональних, муніципальних та загальнонаціональних влад. Усе це здавалося неактуальним для радянської дійсності [6].

його вірування і самоідентичність – до розрахунку не бралось. А якщо воно і враховувалося, то лише як матеріал для «переробки» і пристосування під завдання функціонування виробництва» [7].

Містобудування в СРСР як засноване на розміщенні промисловості замислювалося і реалізовувалося у зв'язку з необхідністю індустріалізації радянської економіки. Можна сказати, що в певному сенсі це відбувалося «на протипагу» західному варіанту такого розміщення, зокрема описаному в роботі А. Вебера 1909 року «Теорія розміщення промисловості» (вийшла в Радянському Союзі у 1926 році) [8]. Так, наприклад, А. Вебер, вважаючи, що виробництво має розміщуватися в містах, де для нього є робоча сила, тоді як радянська теорія і практика прагнули до розміщення промисловості біля місць видобутку і переробки сировини, будуючи тут нові населені пункти. У журналі «Планове господарство» за 1929 рік писали: «Якби промисловість розвивалася у нас стихійно, то у нас діяв би веберівський закон агломерації, <...> існуючі міста стихійно розросталися б, і ми мали б процес зростання міст, аналогічний тому, який має місце в капіталістичних країнах. <...> Однак було б великою помилкою припускати, що ми будемо проводити таку ж політику в нашому плановому господарстві» (цит. за: [9]).

Радянські дослідження міста стосовно питань, які нас цікавлять, переважно концентрувалися навколо поняття «міський спосіб життя». Під «способом життя» прийнято розуміти:

- «спосіб або характер всієї життєдіяльності даної особистості, соціальної групи або всього суспільства, детермінований їхньою власною природою, суспільно-економічними та природно-географічними умовами їхнього життя» [10, с. 41];
- «сукупність типових видів життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому, яка береться в єдності з умовами життя» [11];
- «сукупність конкретних форм життєдіяльності людей в усіх сферах суспільного життя, яка складається в якісно визначений, упорядкований спосіб життя» [12].

Як бачимо, ключовим у цих визначеннях є те, що «спосіб життя» – це певні *форми* (види, способи, характер) життєдіяльності (1), які мають власного *суб'єкта* (індивід, група, суспільство) (2) і детерміновані певними *умовами* (3). Відповідно, очевидно, що для специфіки міського способу життя (міських форм) принциповими виявляються міські умови, з одного боку, і міське населення як відповідний суб'єкт, з іншого².

Радянське місто (як реалізація концепції «соціміста» [7]) було не тільки місцем проживання необхідної для виробництва робочої сили й осередком кращих порівняно з селом умов життя, а й місцем реалізації функції контролю та управління, що передбачає формування «радянської людини». У зв'язку з цим М. Меєрович пише: «Теорія розміщення соціалістичної промисловості і населення стверджувала цінність будівництва нових міст як місць, вільних від стереотипів колишнього способу життя і тим самим сприятливих для впровадження нових форм організації діяльності і життя» [9]. Передбачається не лише впровадження «нових форм організації життєдіяльності», але «якісна перебудова середовища проживання людини на базі досягнень сучасної науки, техніки, культури» [14], «за кращими зразками, які виникли у великих містах, <...> корінне оздоровлення умов міського життя» [15].

Як зазначається у «Робочій книзі соціолога», міський спосіб життя в СРСР зумовлюється і характеризується:

- зайнятістю населення переважно індустріальними формами праці та соціально-професійною структурою, яка цим зумовлена;
- відносно високою просторовою, професійною та соціальною мобільністю;
- широким спектром вибору видів праці та дозвілля;
- значною відстанню між житлом і місцями праці;
- переважанням державного і кооперативного житлового фонду над приватним;
- докорінною зміною ролі особистого підсобного господарства (садово-городньої ділянки), перетворенням його з джерела засобів для існування на одну з форм дозвілля;
- більшим обсягом необхідної для людини інформації, що веде до психологічних перевантажень і потребує нових способів організації відпочинку;
- значним ступенем етнічної інтеграції та соціально-етнічної гетерогенності в сімейно-дружніх зв'язках;
- високою щільністю людських контактів;

² Так, наприклад, згідно з О. В. Кобяк, міський спосіб життя (М.С.Ж.) визначається як «історично сформована соціокультурна підсистема механізму міського устрою, основна функція якої полягає в організації процесу життєдіяльності соціальних суб'єктів в умовах специфічної соціопросторової реальності міста. Поряд з індивідами, суб'єктами М.С.Ж. виступають демографічні, освітні, професійні групи тощо. Особливості способу життя даних груп є наслідком різних умов життєдіяльності людей, які належать до цих груп» [13].

- анонімністю й формалізованістю спілкування, у зв'язку з чим падає роль сусідських зв'язків, а контакти переважно стають знеособленими [15].

У відповідній літературі було встановлено, що «міський спосіб життя відзначається підвищенням ролі соціально-професійного спілкування, взаємного культурного збагачення індивідів і груп, що викликає тенденцію до диференціації останніх за типом інтересу, спільності виду діяльності. Відбувається взаємопроникнення сімейної та позасімейних, професійної та загальнокультурної сфер життя. Урбанізація веде до подолання «локального» типу культури, падіння ролі сусідських контактів» [16].

Відмінності полягали хіба в тому, що замовчувалася роль ринку в походженні й функціонуванні міст, а негативні елементи урбанізації заміщувалися оптимізмом з приводу соціалістичного міста як середовища для формування нової людини і суспільства: «Великі міста мають стимулюючий вплив на розвиток особистості» [6].

У згаданій вище «Робочій книзі соціолога» вказується, що урбанізація в СРСР сприяла подоланню «патріархальщини», перебудові суспільних відносин на колективістських засадах тощо. Останнє виявляється, зокрема, у зникненні районів з різним соціальним складом жителів. Все це призводить до формування «соціалістичної міської територіальної спільноти», під якою розуміється «особлива форма соціальної спільноти, яка утворюється як система соціально-класових, соціально-етнічних, соціально-професійних та інших соціальних груп на базі відносин товаришування й взаємодопомоги з приводу освоєння урбосередовища проживання та діяльності» [17].

Якщо залишити за дужками ідеологічну необхідність саме такої інтерпретації міської дійсності, то у проведених дослідженнях легко побачити, що такі трактування вірні лише частково. Так, наприклад, у роботі «Символічні кордони і «споживання» міського простору (Ленінград, 1930-ті роки)» [18] автори показують не лише відмінності в соціальному складі міських районів, а й слабку взаємодію між їхніми жителями, що зумовлено особливостями розселення.

З часу відродження радянської соціології у 1960-х роках головною практичною задачею досліджень міста радянські соціологи бачили задоволення потреб не лише виробництва, а й городян. В. Пароль пише: «З кінця 60-х – початку 70-х років комплексний розгляд проблем функціонування способу життя городян як прояву соціалістичної цивілізованості вийшов на передній план у радянському суспільствознавстві» [17]. Це цілком вписувалося в «гуманістичну» спрямованість радянської соціології в цілому як опозицію плануванню, що здійснюється на підставі виключно теоретичних викладок, без урахування соціальної реальності. Особливо помітною активністю в реалізації цього завдання в 1985–1995 рр. відрізнялася група дослідників на чолі з Т. М. Дрідзе, які розробляли так зване «прогнозне соціальне проектування» [19; 20]. Принцип необхідності в міському проектуванні виходити з людських потреб та інтересів виявився співзвучним з ідеями західної «нової урбаністики», головна з яких – «місто для людини» [21]. Розвиток цієї теми за часів перебудови і пізніше призвів до актуалізації питань, пов'язаних з узгодженням інтересів та шляхами вирішення конфліктів навколо міського розвитку, формуванням місцевого самоврядування, створенням системи впливу міських жителів на прийняття управлінських рішень тощо.

Загальна «гуманістична» тематика соціології міста почала зачіпати питання існування і формування міської культури, міського способу життя, городян як особливого суб'єкта, який усвідомлює власну відповідальність за події в місті, розуміє й може відстоювати свої інтереси: «Людина повинна відчувати міський простір своїм: буквально продовженням самого себе. Тільки тоді будуть позитивні результати і взагалі серйозні стимули до того, щоб цих результатів добиватися. <...> Там, де культура міської спільноти сягає ще XIII-XIV століть, існувала відповідальність за шматок стіни, ворота, конкретну вулицю. Вироблялися інститути цієї відповідальності – міська спільнота. Це мало величезне значення, тому що робило людину не лише жителем, але громадянином, городянином» [22].

У пострадянський час зазвичай стверджувалося, що радянське планове господарство, ставлячи на чільне місце розвиток виробництва, підривало міську культуру за рахунок великого числа нових переселенців із села в місто. Так, наприклад, В. Глазичев стверджує, що більшість нинішніх російських міст за своєю суттю являють собою «слободи» – поселення при заводах [23]. Л. Коган пише: «Замість повноцінних міст з'явилися так звані «селища міського типу», а ідеологія «людини при виробництві» обернулася «містами при заводах», які формують генерацію людей того типу культури, який саме сьогодні визначає соціальний вигляд країни, політичні настрої і її владні структури. Виникла і особлива «селищна» свідомість. Вона справила вплив не лише на формування нових міст, а й розхитувала історично сформовані міста. <...> Наплив «недомістян», людей, які вже порвали з селом, з сільською культурою, але не стали ще городянами, розмивав історично сформоване культурне середовище і сам генофонд городян» [24]. Така інтерпретація набула досить широкого поширення, у тому числі в сучасній українській соціології та суспільній думці.

Таким чином, аналіз радянської соціологічної традиції дає підстави для виокремлення двох взаємопов'язаних типів міської ідентичності.

Перший тип («раціонально-активістський») пов'язаний з ідентифікацією себе як городянина на основі необхідності відстоювання специфічно територіальних інтересів. Якщо в радянський час основним супротивником виступала планова система економіки, в логіці функціонування якої людські потреби виявлялися вторинними порівняно з різного роду «виробничою необхідністю», то в ситуації пострадянського суспільства таким супротивником стали економічні суб'єкти, які прагнуть підпорядкувати собі процеси розвитку міста, і держава, яка зазвичай виражає інтереси таких суб'єктів. Механізм формування ідентичності в даному випадку відповідає марксистській концепції класоутворення: виникнення самосвідомості (ідеології) на основі спільних об'єктивних умов існування. Якщо ж усвідомлення власних інтересів доповнюється протестною активністю, то в термінології М. Кастельса, це класичний випадок «ідентичності опору» – ідентичності, сформованої на основі спільних протестних дій [25].

Другий тип міської ідентичності («культурний») пов'язаний з усвідомленням городянами власної спільності на основі «міської культури» як цінності, що поділяється. Стимулом до такого усвідомлення виявляється «вторгнення» в міське середовище тих, чия культура суперечить стійким зразкам «міської поведінки». Поєднанням двох типів ідентичності є ситуація, коли в якості спільного «територіального інтересу» («раціонально-активістський тип») виступає бажання «істинних городян» захистити себе від тих, хто не є, на їхню думку, носіями «міської культури» («культурний тип»).

Виокремлення двох описаних типів міської ідентичності на основі аналізу вітчизняної соціологічної традиції не означає того, що західна міська дійсність і досвід її осмислення не дають таких підстав. Особливості «погляду», тематики радянської та пострадянської соціології міста та урбаністики в цілому дозволяють більш чітко побачити зазначені відмінності, особливо в тому, що стосується інтерпретації «міської культури». Якщо західне теоретизування акцентує увагу переважно на процесах асиміляції та/або збереження культурного розмаїття нових городян, які є представниками різних етнічних спільнот, то вітчизняна традиція більше орієнтована на питання формування, збереження чи відродження певної «істинної» міської культури, охорони її від вторгнення мігрантів – носіїв сільської культури і способу життя. У цьому відношенні західна традиція виявляється більш егалітаристською, тоді як пізньюрадянська і пострадянська – елітистською.

Таким чином, як бачимо, аналіз досвіду радянської соціології є вельми плідним для розробки теми міської ідентичності. Щодо очевидної популярності веберівської/радянської логіки розгляду міста та міських спільнот у пострадянські часи, то можна висловити припущення, що тут значною мірою йдеться про позанаукові джерела такого бачення. Зокрема, нині існує запит на концепції, які наголошують на консолідації міських спільнот, відповідними є й акценти на нормативних вимогах, які моделюють «своїх» городян як «справжніх» членів міської спільноти. Тематика відмінностей та конкуренції спільнот, хоча й визнається, але зазвичай знаходиться на периферії дослідницького інтересу. Більш глибоко дослідити причини такого стану – завдання майбутніх досліджень.

Література:

1. Мусиездов А. А. Проблематика городской идентичности в социологической классике / А. Мусиездов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2013. – № 1045. – С. 30–36.
2. Вебер М. Город / М. Вебер ; пер. с нем. М. Левиной // Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С. 309–446.
3. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель ; пер. с нем. // Логос. – 2002. – № 3 (34). – С. 1–12.
4. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Р. Парк ; пер. с англ. С. П. Баньковской // Социологическое обозрение. – 2002. – Том 2. – № 3. – С. 3–12.
5. Flanagan W. G. Urban Sociology: Images and Structure / W. G. Flanagan. – Boston : Allyn and Bacon, 1999.
6. Лейбович О. Л. Социология города в исторической перспективе / О. Л. Лейбович // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Урбанистика. – 2012. – № 1. – С. 142–153.
7. Чернова Е. История развития социологического направления урбанистики [Электронный ресурс] / Е. Чернова // РосНИПИУрбанистики. – Режим доступа: <http://www.urbanistika.ru/innovation/inova.php>
8. Вебер А. Теория размещения промышленности / А. Вебер ; пер. с нем. – Л.–М. : Книга, 1926.
9. Меерович М. Хозяйство, города, власть: как это было сделано в СССР [Электронный ресурс] / М. Меерович // Проект «Российский дом будущего». – Режим доступа : <http://www.rusdb.ru/project/library/meerovich2/>
10. Бутенко А. П. Образ жизни: содержание проблемы и нерешенные вопросы / А. П. Бутенко // Вопросы философии. – 1978. – № 11. – С. 41–56.

11. Образ жизни [Электронный ресурс] // Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/4606/ОБРАЗ
12. Городской образ жизни в условиях глобализации [Электронный ресурс] // Библиотека онлайн для студентов FREQLIST.RU – УЧЕНИЕ СВЕТ... – Режим доступа : <http://freqlist.ru/sociologiya/gorod-kak-socialnaya-sistema-radionova/gorodskoie-obraz-jizni-v-usloviyah-globalizacii.html>
13. Кобяк О. В. Городской образ жизни [Электронный ресурс] / О. В. Кобяк // Социология: Энциклопедия, 2003 – Режим доступа : <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/gorodskoi-obraz-zhizni>
14. Смидович С. Г. Урбанизация [Электронный ресурс] / Б. С. Хорев, С. Г. Смидович // Демографический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – Режим доступа : <http://nation.geoman.ru/demogr/item/f00/s01/e0001304/index.shtml>
15. Рабочая книга социолога [Электронный ресурс]. – М. : Наука, 1983. – Режим доступа : <http://christosocio.info/content/view/625/68/1/1/>
16. Яницкий О. Социология города [Электронный ресурс] / О. Яницкий // Социология в России / под ред. В. А. Ядова. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/yadov/05.php
17. Пароль В. И. Социалистическая урбанизация и образ жизни горожан : дис. ... доктора философских наук : 09.00.02 [Электронный ресурс] / В. И. Пароль. – Таллин, 1984. – 492 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsialisticheskaya-urbanizatsiya-i-obraz-zhizni-gorozhan>
18. Герасимова Е. Символические границы и «потребление» городского пространства (Ленинград, 1930-е годы) / Е. Герасимова, С. Чуйкина // Российское городское пространство: попытка осмысления / отв. ред. В. В. Вагин. – М. : МОНФ, 2000. – С. 127–153.
19. Дридзе Т. М. Вернуть столицу горожанам (О социальной диагностике в градостроительстве) / Т. М. Дридзе // Общественные науки и современность. – 1997. – № 5. – С. 26–34.
20. Прогнозное проектирование и социальная диагностика / отв. ред. Т. М. Дридзе. – М. : ИСАН СССР, 1991. – 389 с.
21. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов / Д. Джекобс ; пер. с англ. Л. Мотылев. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с.
22. Глазычев В. Воспитание пространства [Электронный ресурс] / В. Глазычев // Сайт В. Л. Глазычева. – Режим доступа : http://www.glazychev.ru/publications/interviews/2004-08_interview_vospitanie_prostranstva.htm
23. Глазычев В. Слободизация страны Гардарики [Электронный ресурс] / В. Глазычев // Сайт В. Л. Глазычева. – Режим доступа : <http://www.glazychev.ru/books/slobodizatsia.htm>
24. Коган Л. Требуется горожане [Электронный ресурс] / Л. Коган // Энциклопедия местного самоуправления. – Режим доступа : <http://emsu.ru/extra/htm4s/um/2003/7/pp-1.htm>
25. Castells M. The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II. / M. Castells. – Cambridge, MA; Oxford, UK : Blackwell, 1997.